

Δρ. Ιωάννης Ν. Λίλης

*εκλ. Λέκτορας Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας
της Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Ηρακλείου Κρήτης*

Η παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας κατά τους πρώτους Βυζαντινούς αιώνες¹

Μεγάλη χαρά προξενεί το γεγονός ότι με την πάροδο των ετών, δημοσιεύονται όλο και περισσότερες μελέτες που αφορούν το χώρο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας. Η παρατήρηση αυτή έχει εξόχως ιδιαίτερη σημασία καθώς, ως γνωστόν, η έρευνα και παρουσίαση της Βυζαντινής Φιλοσοφίας αποτελεί σημαντικότερο παράγοντα για την έρευνα και την παρουσίαση συνολικά του βυζαντινού πολιτισμού.

Με τον όρο *Βυζαντινή Φιλοσοφία* εννοούμε την ενασχόληση των βυζαντινών συγγραφέων με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, δηλαδή το σχολιασμό και τη μελέτη της κεντρικής σκέψης των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών κειμένων που αφορούν τον κόσμο, το φυσικό περιβάλλον και τον άνθρωπο (Λογική και Φυσική). Βέβαια αυτή η διεξοδική ενασχόληση των βυζαντινών με την έρευνα και την ερμηνεία των αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων δεν είναι άμοιρη του γενικότερου πολιτιστικού περιβάλλοντος στο οποίο ανέπνεε το Βυζάντιο. Το Βυζάντιο είχε αφομοιώσει γόνιμα την ελληνικότητα σε κάθε πτυχή της ζωής του και όχι μόνο στο σχολιασμό των αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων. Η τέχνη, η θεολογία, η εκκλησιαστική ζωή, η διπλωματία και η πολιτική των Βυζαντινών είναι άμεσα εμποτισμένα από το μέτρο, τα όρια και την άσκηση του ελληνικού πνεύματος. Όμως καθώς καταγράφουμε, ως μελετητές της Φιλοσοφίας, την παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στο Βυζαντινό πολιτισμό, θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως *Βυζαντινή Φιλοσοφία* ονομάζουμε μόνο την ενασχόληση των Βυζαντινών συγγραφέων με τα καθεαυτό αρχαιοελληνικά φιλοσοφικά κείμενα.

¹ Άρθρο που δημοσιεύθηκε στο επίσημο περιοδικό του Οικουμενικού Πατριαρχείου *Ορθοδοξία* περίοδος Β΄ έτος ΙΓ΄, τεύχος Γ΄, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2006, σελ. 577 – 596.

Συνεπώς μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο *Βυζαντινή Φιλοσοφία* για τα κείμενα του 9^{ου} αιώνα μ.Χ. και εξής, μέχρι την κατάρρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως τα κείμενα του Μ. Φωτίου και κατόπιν του Μ. Ψελλού, του Αρέθα, του Πλήθωνα και άλλων σοφών, οι οποίοι ασχολήθηκαν διεξοδικά με τα κείμενα των αρχαίων φιλοσόφων,² γεγονός που δεν παρατηρείται στους προηγούμενους βυζαντινούς αιώνες. Από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα μέχρι τον 9^ο, δεν έχουμε *βυζαντινή φιλοσοφία*, αλλά τη φιλοσοφία του τέλους της αρχαιότητας, του ύστερου Ελληνισμού, στους τρεις πρώτους μ.Χ. αιώνες, καθώς και τη χρησιμοποίηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής ορολογίας από τους Πατέρες της Εκκλησίας.³

² Βλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία στην σύγχρονη έρευνα* (από το βιβλίο «Μεσαιωνική φιλοσοφία. Σύγχρονη έρευνα και προβληματισμοί», Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2000) [http : // www. Myriobiblos.gr/ texts/greek/benakis byz_erevna.](http://www.Myriobiblos.gr/texts/greek/benakis_byz_erevna.), σελ. 3 – 4.

³ Χαρακτηριστική είναι η διαφωνία του Λίνου Γ. Μπενάκη με τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Νίκο Πολίτη, ο οποίος σε βιβλίο του δίνει τον τίτλο *η Ελληνική φιλοσοφία εις το Βυζάντιο. Α τόμος : Α΄ – Στ΄ αιώνες*, ενώ κατά το Λίνο Μπενάκη θα έπρεπε να είναι «*Η Ελληνική φιλοσοφία στους πρώτους έξι χριστιανικούς αιώνες*» γιατί δεν μπορούμε να μιλούμε για Βυζαντινή Φιλοσοφία πριν από τον 9^ο τουλάχιστον αιώνα. Προηγουμένως έχουμε την Φιλοσοφία του ύστερου Ελληνισμού και την γνώση και χρήση της εθνικής φιλοσοφίας από τους Έλληνες Πατέρες και θεολόγους (ως τον Ιωάννη Δαμασκηνό) στις ανατολικές Ρωμαϊκές επικράτειες και στο πρώιμο Βυζάντιο»: Λίνου Γ. Μπενάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία στην σύγχρονη έρευνα* (από το βιβλίο «Μεσαιωνική φιλοσοφία. Σύγχρονη έρευνα και προβληματισμοί», Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2000) [http : // www. Myriobiblos.gr/ texts/greek/benakis byz_erevna.](http://www.Myriobiblos.gr/texts/greek/benakis_byz_erevna.), σελ. 3. Διαφωνία, αλλά πιο ήπιας μορφής, εκφράζει ο Μπενάκης και με το έργο του αιμνήστου Καθηγητή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Νίκο Ματσούκα, ο οποίος το 1994 κυκλοφόρησε το έργο του *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, από τις εκδόσεις Βάνιας, της Θεσσαλονίκης. Ο Μπενάκης διαφωνεί με τους τίτλους που δίνει ο Ματσούκας στα κεφάλαια του εν λόγω έργου *Οι πρώτοι πέντε αιώνες* καθώς και *Από τον 6^ο ως τον 9^ο αιώνα*, γιατί ως κεφάλαια ενός έργου που λέγεται *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας* δίνουν την ίδια εντύπωση με το έργο του Νίκου Πολίτη, πως οι πρώτοι δηλαδή 9 αιώνες του Βυζαντίου παρουσιάζουν *Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Αντιθέτως ο Λίνος Μπενάκης συμφωνεί με την τιτλοφόρηση των επόμενων κεφαλαίων από το Ματσούκα, στο προαναφερθέν έργο του, που έχουν το όνομα *Σταθμοί της Βυζαντινής διανόησης*, γιατί κατά το Μπενάκη τιτλοφορούνται πιο προσεκτικά. Βλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία στην σύγχρονη έρευνα*, σελ. 3. Ο Νίκος Ματσούκας στο έργο του *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας* δεν εντοπίζει την παρουσία της ελληνικής φιλοσοφίας στους σχολιασμούς των κλασικών κειμένων από τους Βυζαντινούς συγγραφείς: αυτήν την εργασία τη θεωρεί σεβαστή, αλλά δευτερεύουσα. Ο Ματσούκας ηγλαφεί την ελληνική φιλοσοφία στην αφομοίωση του ελληνικού τρόπου ζωής σε όλο το φάσμα της βυζαντινής ζωής : θεολογία, νομική, τέχνη, αρχιτεκτονική, επιστήμες, διπλωματία. Βλ. Νίκου Ματσούκας, *Ιστορίας της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, (Με παράρτημα το *σχολαστικισμό του δυτικού Μεσαίωνα*), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 34 – 35 : «Θα έλεγα πως ο Πλάτων επέζησε στην

Φιλοσοφία του ύστερου Ελληνισμού είναι τα φιλοσοφικά κείμενα που παράγονται στα ελληνιστικά χρόνια, καθώς και τους τρεις πρώτους περίπου χριστιανικούς αιώνες από τους εθνικούς δασκάλους, όπως είναι ο Πλωτίνος. Τα συγκεκριμένα κείμενα δεν μπορούν να ενταχθούν στη *Βυζαντινή Φιλοσοφία* καθώς είναι καθαρά η αρχαία ελληνική φιλοσοφία προσωπικά αφομοιωμένη και προεκτεινόμενη από μετέπειτα εθνικούς δασκάλους. Όμως και η γνώση και χρήση

ασκητική θεολογία, με τη διδασκαλία για τη μεταμόρφωση του *λογιστικοῦ*, του *θυμοειδοῦς* και του *ἐπιθυμητικοῦ*, και όχι στα χειρόγραφα και στους σχετικούς σχολιασμούς χωρίων» σελ. 151 : « ...ο έρωτας προς την ελληνική σοφία, εκρηκτικά παρουσιαζόμενος κατά ορισμένες εποχές και πραγματωνόμενος στις αναδιοργανώσεις των πανεπιστημίων και των σχολών, έχει μεγίστη σπουδαιότητα, και δεν αποτελεί απλώς κάποιες "αναγεννητικές" εξάρσεις παράλληλες προς τη θεολογία, και ανεξάρτητες από αυτήν. Με άλλα λόγια, αν τυχόν δεν υπήρχε αυτή η αφομοιωμένη κατά πρωτότυπο τρόπο ελληνικότητα από την τέχνη και τη θεολογία και την εκκλησιαστική ζωή, θα 'ταν αδιανόητες οι κατά καιρούς εμφανιζόμενες "αναγεννητικές" εξάρσεις και εκρήξεις»...ο Αρέθας και οι προγενέστεροι και μεταγενέστεροι του αποτελούν δείγματα ζωνρά ενός περιρρέοντος κλίματος, με άλλο λόγια της ελληνορθόδοξης πολιτιστικής εμπειρίας που δείχνουν την ταυτότητα του βυζαντινού πολιτισμού, δεν δημιουργούν ωστόσο αυτήν την ταυτότητα». Απολύτως σύμφωνο βρίσκει το Λίνο Μπενάκη και η μελέτη του Νίκου Ματσούκα *Το περιεχόμενο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας. Κρίσεις πάνω στο έργο του Β. Ν. Τατάκη "η Βυζαντινή Φιλοσοφία"*, δημοσιευμένη στην Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. σελ. 391 – 405, 1992. Ο Μπενάκης συμφωνεί και με το περιεχόμενο αλλά και με τα κύρια χαρακτηριστικά της Φιλοσοφίας στο Βυζάντιο, όπως παρουσιάζονται από το Ματσούκα. Επιπλέον συμφωνεί και με την έντονη διάκριση της φιλοσοφία από τη θεολογία, την οποία δίνει με έμφαση ο καθηγητής Ματσούκας στο παραπάνω έργο του. Βλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία στην σύγχρονη έρευνα*, σελ. 9. Ο Καθηγητής του Αμβούργου Klaus Oehler θεωρεί ως ορόσημο για την έναρξη της Βυζαντινής Φιλοσοφίας είναι το 529 μ.Χ., έτος κατά το οποίο ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Ιουστινιανός έκλεισε την Πλατωνική Ακαδημία σηματοδοτώντας φαινομενικά το τέλος αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Βλ. Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, (από το βιβλίο «*Μεσαιωνική φιλοσοφία. Σύγχρονη έρευνα και προβληματισμοί*», μετάφραση Πολυτίμη – Μαρία Παλαιολόγου, Εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2000) [http : // www. Myriobiblos. gr/ texts/ greek Oehler – greek philosophy](http://www.Myriobiblos.gr/texts/greek/Oehler-greek-philosophy), σελ. 1. Ο Oehler τονίζει το *φαινομενικά* γιατί όπως σημειώνει : «η ελληνική φιλοσοφία δεν εξέπνευσε το 529 μετά από μία πορεία χιλίων χρόνων, αλλά αντιθέτως είχε μπροστά της μία δεύτερη χιλιετία περαιτέρω ανάπτυξης. Αυτή η δεύτερη μεγάλη φάση, η Βυζαντινή Φιλοσοφία, δεν μπορεί – όπως γινόταν κατά κανόνα ως σήμερα – να παρουσιάζεται απαξιωτικά ως μία απλή ιστορία αρχαιοελληνικών επιρροών σε χριστιανούς λογίους. Η Βυζαντινή Φιλοσοφία είναι κάτι πολύ περισσότερο : μία άμεση, ζωντανή συνέχεια της Ελληνικής Φιλοσοφίας κατά τη βυζαντινή περίοδο» Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 4.

της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τους Πατέρες της Εκκλησίας από τον 3^ο μέχρι τον 9^ο αιώνα (τελευταίο εκπρόσωπο θα αναφέραμε τον Ιωάννη Δαμασκηνό) επίσης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, γιατί τα κείμενα των εν λόγω συγγραφέων δεν έχουν ως σκοπό να ερμηνεύσουν και να σχολιάσουν κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, αλλά να διδάξουν τα κείμενα της Αγίας Γραφής και της Εκκλησίας, με όλα τα δημιουργικά της έργα χρησιμοποιώντας ως μέσον και ορολογία την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, λαμπρός βυζαντινός συγγραφέας και μαχητής της αλήθειας που ζει τον 8^ο μ.Χ. αιώνα, στο έργο του *Πρός τούς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* ρωτάει τον αναγνώστη του *που βρήκες στην Παλαιά Διαθήκη ή στο Ευαγγέλιο το όνομα της Τριάδος, ή το ὁμοούσιον ή το μία ὑπόστασις του Χριστού, δύο φύσεις, αυτολεξεί; Αλλά όμως, συνεχίζει, επειδή τα ὄρισαν αυτά οι ἅγιοι Πατέρες από τις ισοδύναμες με αυτά λέξεις της Αγίας Γραφής τα δεχόμαστε και αυτούς που δεν τα δέχονται τους αναθεματίζουμε.*⁴ Σύμφωνα με το παραπάνω κείμενο εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η έκφραση της αλήθειας της Αγίας Γραφής με *ισοδύναμες λέξεις*. Αν δεν είναι ακριβώς οι ίδιες δεν ενοχλεί, αρκεί να έχουν το ίδιο περιεχόμενο, χωρίς να αλλοιώνουν τη ευαγγελική αλήθεια. Η χρησιμοποίηση της φιλοσοφικής ορολογίας σε αυτό το έργο ήταν επιτακτική ανάγκη, γιατί με τη φιλοσοφική ορολογία προσπαθούσαν οι αιρετικοί να αλλοιώσουν τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής και της Εκκλησίας, και επομένως με τα ίδια όπλα έπρεπε να απαντήσουν οι μεγάλοι Εκκλησιαστικοί Πατέρες.

Για να γίνει περισσότερο κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί η φιλοσοφία στον ὕστερο Ελληνισμό και στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες (συγκεκριμένα μέχρι τον 9^ο αιώνα) θα αναφερθούμε σε μερικά παραδείγματα από τη σκέψη του Αριστοτέλη του Πλωτίνου και των Βυζαντινών Θεολόγων – στο παρόν

⁴ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Πρός τούς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας λόγοι τρεις*, [B. Kotter, Walter – De Gruyter 1975, t. III (Patristische Texte und Studien 17)] 11¹⁻⁸ : «Πού εὔρες ἐν τῇ Παλαιᾷ ἢ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὄνομα Τριάδος ἢ ὁμοούσιον ἢ μίαν φύσιν θεότητος τρανῶς ἢ τρεις ὑποστάσεις αὐτολεξεί ἢ μίαν ὑπόστασιν τοῦ Χριστοῦ ἢ δύο φύσεις αὐτολεξεί; Ἄλλ' ὅμως ἐπειδὴ ἐκ τῶν ἰσοδυναμουσῶν λέξεων τῶν ἐν τῇ γραφῇ κειμένων ὥρισαν ταῦτα οἱ ἅγιοι πατέρες, δεχόμεθα καὶ τοὺς μὴ δεχόμενους ἀναθεματίζομεν». Η επανάληψη της λέξεως *αὐτολεξεί* δύο φορές σε μία σειρά δείχνει ακριβώς το γεγονός πως η αλήθεια του ευαγγελίου πρέπει να συνεχιστεί ἀνόθευτη, χωρίς καμία αλλοίωση, ενώ είναι δευτερεύον θέμα το πώς θα εκφραστεί εξωτερικά αυτή η αλήθεια.

άρθρο δεν θα ασχοληθούμε με την παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τον 9^ο μ. Χ. και μετά, δηλαδή με την καθεαυτή Βυζαντινή Φιλοσοφία.

Ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα και λαμπρός εκπρόσωπος της κλασικής φιλοσοφίας, έπλασε τον όρο *ἐνέργεια* στην προσπάθεια του να περιγράψει τον κοσμοειδώλο του. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος συλλαμβάνει την πραγματικότητα ως μία ιεραρχία όπου στην κορυφή βρίσκεται η *πρώτη ακίνητη ουσία* και στη βάση βρίσκονται οι πρώτες ουσίες. Τα όντα κινούνται από τη βάση προς την κορυφή και αυτή η κίνηση γίνεται από το δυνάμει ον στο ἐνεργεία (ἐν ἔργω). Η κορυφωση του *ἐνεργεία* είναι η *ἐντελέχεια* (ἐν ἔργω ἔχειν), και αυτή η κορυφωση του *ἐνεργεία* φέρνει τη συνάντηση με την πρώτη ακίνητη ουσία. Συνεπώς στην κορυφή της ιεραρχίας η *ἐνέργεια* γίνεται *οὐσία* καθώς συναντιέται μαζί της.⁵ Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Μετά τὰ Φυσικά*, διατυπώνει την άποψη πως η *πρώτη ακίνητη ουσία* βρίσκεται σε τέλεια κατάσταση, γιατί εκεί η *οὐσία* είναι *ἐνέργεια*, και έτσι ό,τι υπάρχει είναι τέλειο.⁶ Σε αυτήν την κατάσταση της θείας τελειότητας δεν μπορεί να υπάρξει καμία *ἐνέργεια*, ως κίνηση να αποκτηθεί κάτι, και γι' αυτό στην κορυφή της ιεραρχίας και η *ἐνέργεια* έγινε ουσία (έπαψε να υπάρχει το έργο – ἐν ἔργω) αλλά είναι και ακίνητη· δεν υπάρχει κίνηση για να αποκτηθεί κάτι.⁷

Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι η παρουσίαση του αριστοτελικού κοσμοειδώλου γίνεται με βάση τις επιστήμες της εποχής εκείνης και τη σύλληψη τους από τον Αριστοτέλη. Για τον Αριστοτέλη όλες οι επιστήμες βρίσκονται σε μία διάταξη, η οποία ξεκινάει από την αίσθηση και καταλήγει στις τρεις ανώτερες

⁵ Πρβλ. για το θέμα Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 11.

⁶ Αριστοτέλους, *Μετά τὰ φυσικά*, Λ, 1071 b : «Ἐστι τι ὃ οὐ κινούμενον κινεῖ, αἰδίων καὶ οὐσία καὶ ἐνέργεια οὐσα» Γ, 1012 b : «Ἐστι γὰρ τι ὃ αἰεὶ κινεῖ τὰ κινούμενα, καὶ τὸ πρῶτον κινεῖ ἀκίνητον αὐτό» Λ, 1072 ab : «Κινεῖ δὲ ὧδε τὸ ὀρεκτὸν καὶ τὸ νοητὸν· κινεῖ οὐ κινούμενον ... ὅτι δ' ἔστι τὸ οὐ ἔνεκα ἐν τοῖς ἀκινήτοις, ἢ διαίρεσις δηλοῖ... κινεῖ δὲ ὡς ἐρώμενον».

⁷ Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 13 : «Αν και η έννοια της βουλήσεως διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αριστοτελική ανθρωπολογία και η ηθική, η χρήση αυτής της έννοιας σε αναφορά προς το θείο Είναι ήταν για τον Αριστοτέλη εξ ορισμού πράγμα αδιανόητο. Και τούτο διότι γι' αυτόν μία βουλευτική ενέργεια (νοουμένη ως προσανατολισμός σε κάτι που δεν έχει ακόμα αποκτηθεί) είναι εξ ορισμού ασυμβίβαστη με την κατάσταση της απόλυτης τελειότητας, που προσιδιάζει στο θείο Είναι».

επιστήμες : τη φυσική, τα μαθηματικά και τη θεολογία· η θεολογία είναι αυτή που ασχολείται με το πρῶτον ἀκίνητον κινουῦν.⁸ Είναι προφανές πως στην αριστοτελική διδασκαλία επιστήμες, φιλοσοφία, και ο κόσμος που μας περιβάλλει βρίσκονται σε οργανική σχέση και αλληλεξάρτηση και με αφορμή την περιγραφή αυτής της σύλληψης ο γλωσσοπλάστης Αριστοτέλης πλάθει τον όρο *ἐνέργεια*.

Ο Πλωτίνος, τελευταίος ίσως εκπρόσωπος της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας πριν τους Πατέρες της Εκκλησίας,⁹ χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *ἐνέργεια*, καθώς περιγράφει το δικό του κοσμοείδωλο. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως η όλη πραγματικότητα αποτελείται από το Εν, το Νου, την Ψυχή, την φύση και την ύλη. Το Εν είναι η κυρίαρχη θεότητα, που ξεδιπλώνεται σε Νου και κατόπιν σε Ψυχή. Οι θείοι αυτοί κόσμοι ξεδιπλώνονται μετά στη φύση και στην ύλη, η οποία ως το κατώτατο σκαλοπάτι δεν έχει μορφή, ενώ η φύση είναι η αισθητή πλευρά που έχει μορφή.¹⁰ Ο Πλωτίνος καθώς τονίζει πως ένας είναι ο Νους, που απορρέει από τον Εν και μία η Ψυχή μέσα στην ενιαία πραγματικότητα, αποκαλεί το Νου και την Ψυχή *ἐνεργεία οὐ δυνάμει*. Μάλιστα υπογραμμίζει πως *ἐγέναν ἅπαντα ἐκ τῆς οὐσίας και σὺν τῇ οὐσίᾳ*.¹¹ ουσία και ἐνέργεια ταυτίζονται και δεν χωρίζουν. Γίνεται ευδιάκριτο πως και εδώ α)

⁸ Αριστοτέλους, *Μετὰ τὰ φυσικά Α*, 982b.· *Μετὰ τὰ Φυσικά Λ*, 7, 1072 a – 8, 1073a.

⁹ Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 6 : «ο Νεοπλατωνισμός, επίτευγμα αναμφίβολα συστηματικού στοχασμού, είναι το τελευταίο δημιούργημα της συστηματικότητας και της μεθοδικότητας εκείνης που χαρακτήριζε τις φιλοσοφικές σχολές ήδη από την αρχή ελληνιστικών χρόνων ως την εποχή του».

¹⁰ Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Ιστορία της φιλοσοφίας, Αρχαίας ελληνικής – Βυζαντινής – Δυτικοευρωπαϊκής. Με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 293.

¹¹ Πλωτίνου, Ἐννεάδες 6,4,4, : «Πῶς οὖν τὸ ὄν καὶ τὰ ὄντα καὶ νοῦς πολλοὺς καὶ ψυχὰς πολλὰς εἰ τὸ ὄν πανταχοῦ ἔν καὶ μὴ ὡς ὁμοειδὲς καὶ νοῦς εἷς καὶ ψυχὴ μία; - Ἀλλὰ πῶς ψυχαὶ πολλαὶ καὶ νοῖ πολλοὶ καὶ τὸ ὄν καὶ τὰ ὄντα; - Ἐν γὰρ τῷ ὅλῳ αἱ πολλαὶ ἤδη οὐ δυνάμει, ἀλλ' ἐνεργείᾳ ἐκάστη· οὔτε γὰρ ἡ μία ἢ ὅλη κωλύει τὰς πολλὰς ἐν αὐτῇ εἶναι οὔτε αἱ πολλαὶ τὴν μίαν»· 6, 9, 9 : «Ἐν δὲ ταύτῃ τῇ χορείᾳ καθορᾷ πηγὴν ζωῆς, πηγὴν δὲ νοῦ, ἀρχὴν ὄντος, ἀγαθοῦ αἰτίας, ρίζαν ψυχῆς· οὐκ ἐκχεομένων ἐπ' αὐτοῦ ἐκείνου, εἴτ' ἐλλατούντων· οὐ γὰρ ὄγκος· ἢ φθαρτὰ ἄν ἦν τὰ γεννώμενα. Νῦν δὲ ἔστιν αἰδία, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῶν ὡσάντως μένει οὐ μεμερισμένη εἰς αὐτὰ, ἀλλ' ὅλη μένουσα. Διὸ κἀκεῖνα μένει· οἷον εἰ μένοντος ἡλίου καὶ τὸ φῶς μένει»· 3, 7, 4 : «Ἐνορᾶται γὰρ ἐνοῦσα παρ' αὐτῇ ὅτι καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὅσα λέγομεν ἐκεῖ εἶναι ἐνυπάρχοντα ὁρῶντες γέγονεν ἐκ τῆς οὐσίας ἅπαντα καὶ σὺν τῇ οὐσίᾳ».

ο όρος *ἐνέργεια*, χρησιμοποιείται για να περιγράψει ο Πλωτίνος το δικό του κοσμοείδωλο και β) *ἐνέργεια* και ουσία μάλλον ταυτίζονται παρά χωρίζουν.

Αντιθέτως οι Πατέρες της Εκκλησίας χρησιμοποιούν τον όρο *ἐνέργεια* στα έργα τους, αλλά με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. Συγκεκριμένα για τους Βυζαντινούς Πατέρες *ἐνέργεια* είναι η δραστική κίνηση της φύσεως¹² (δεν χωρίζεται από τη φύση, αλλά διακρίνεται από αυτήν), και αποτελεί έκφραση της ελεύθερης βουλήσεως του Θεού.¹³ Η χρησιμοποίηση του όρου *ἐνέργεια* καταρχήν από το Μ. Αθανάσιο έγινε γιατί ο Άρειος χαρακτήρισε τον Υιό, το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, ως το πρώτο κτίσμα – δημιούργημα του Πατρός. Συνεπώς αμφισβητούσε καθαρά τη θεότητα του Υιού. Για να απαντήσει ο Μ. Αθανάσιος έπρεπε όχι μόνο να οριοθετήσει τη διάκριση *κτιστοῦ* (όλα τα δημιουργήματα) και *ἀκτίστου* (ο Τριαδικός Θεός) και να τονίσει τη διαφορά τους, αλλά και να δείξει πως γεφυρώνεται η σχέση μεταξύ της δημιουργίας (*κτιστό*) και του Θεού (*ἀκτιστό*). Γι' αυτό ο Μ. Αθανάσιος διέκρινε την ουσία του Θεού από τις *ἐνέργειες* του (δεν τις χώρισε, τις διέκρινε· άλλο πράγμα είναι ο χωρισμός)¹⁴ και τόνισε πως δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την *οὐσία* του Θεού, μπορούμε όμως να γνωρίσουμε τις *ἐνέργειες* του. Για τη μετοχή του ανθρώπου στην ουσία του Θεού δεν μπορεί να γίνει λόγος, γιατί αν ο Μ. Αθανάσιος έλεγε πως είναι δυνατή η γνώση της ουσίας του Θεού, τότε ο άνθρωπος θα ήταν ομοούσιος με το Θεό, και δεν θα είχε την ανάγκη τη θεραπείας και της σωτηρίας που παρέχει η Εκκλησίας. Σε μερικά κείμενα του αντί του όρου *ἐνέργεια* χρησιμοποιεί τον

¹² Ιωάννου Δαμασκηνού, *Εισαγωγή δογμάτων στοιχειώδης*, [B. Kotter, Walter – De Gruyter 1969, t. I (Patristische Texte und Studien 7).] η' *Περί ἐνεργείας* 8^{1, 2... 7-9} : «Ἐνέργεια δὲ φυσικὴ ἐστὶ κίνησις φύσεως δραστικῆ...»

¹³ Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ο ἅγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η νεότερη δυτικὴ θεολογία*, δημοσιευμένο στο έργο *ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός, Β' τόμος*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 161 – 163· G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, στο *Studia Patristica* 2 (1962), σελ. 48 και εξής· 56 και εξής. Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 13.

¹⁴ Klaus Oehler, *Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, σελ. 12.

όρο *δύναμις*, όπως συμβαίνει στο έργο του *Περὶ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου*,¹⁵ όμως αυτό είναι μία εξαίρεση και στο συγκεκριμένο κείμενο ο όρος *δύναμις* έχει το ίδιο περιεχόμενο με τον όρο *ἐνέργεια*. Μάλιστα στο έργο που κατεξοχὴν στρέφεται εναντίον του Αρείου και των οπαδῶν του, και φέρει τον τίτλο *Κατὰ Ἀρειανῶν λόγος*, υπάρχει ο χαρακτηριστικός όρος *δημιουργικὴ ἐνέργεια*, η οποία διαφοροποιείται από την ουσία και είναι η έκφραση της δημιουργικῆς θελήσεως του Θεοῦ.¹⁶

Ο Μ. Βασίλειος συνεχίζει στα κείμενα του τη διάκριση *οὐσίας* και *ἐνέργειας* που εγκαινίασε ο Μ. Αθανάσιος – οι Πατέρες κινούνται σε μία κοινή γραμμή – και λέγει με απλό τρόπο πως εμεῖς γνωρίζουμε το Θεό μόνο από τις ἐνέργειες του και σε καμία περίπτωση από την ουσία του, η οποία παραμένει πάντοτε ἀπρόσιτη· οι ἐνέργειες του Θεοῦ κατεβαίνουν στη γη.¹⁷ Είναι προφανές πως οι Πατέρες της Εκκλησίας χρησιμοποιούν τον όρο *ἐνέργεια*, μαζί με άλλους φιλοσοφικούς όρους, για να χτυπήσουν μεγάλες αιρέσεις της εποχῆς τους και να προβάλλουν τη δογματική

¹⁵ Μ. Αθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου* 17, PG 25, 125AB : «... ἐκτὸς μὲν ἐστὶ τοῦ παντὸς κατ' οὐσίαν, ἐν πᾶσι δὲ ἐστὶ ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι, τὰ πάντα διακοσμῶν, καὶ εἰς πάντα ἐν πᾶσι τὴν ἑαυτοῦ πρόνοιαν ἐφαπλῶν, καὶ ἕκαστον καὶ πάντα ὁμοῦ ζῶοποιῶν».

¹⁶ Μ. Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν λόγος* 2, 2, PG 26, 149C : «Εἰ δὲ μὴ καρπογόνος ἐστὶν αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, ἀλλ' ἔρημος, κατ' αὐτοὺς, ὡς φῶς μὴ φωτίζον καὶ πηγὴ ξηρὰ, πῶς δημιουργικὴν ἐνέργειαν ἔχειν αὐτὸν λέγοντες οὐκ αἰσχύνονται; Καὶ ἀναιροῦντες δὲ τὸ κατὰ φύσιν, πῶς τὸ κατὰ βούλησιν προηγεῖσθαι θέλοντες οὐκ ἐρυθριῶσιν;». «Ὑπερναβέβηκε δὲ τῆς βουλήσεως τὸ πεφυκέναι καὶ εἶναι αὐτὸν Πατέρα τοῦ ἰδίου Λόγου. Εἰ τοίνυν τὸ πρότερον, ὅπερ ἐστὶ κατὰ φύσιν, οὐχ ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐκείνων ἄνοιαν, πῶς τὸ δεύτερον, ὅπερ ἐστὶ κατὰ βούλησιν, γένοιτ' ἄν; Πρότερον δὲ ἐστὶν ὁ Λόγος καὶ δεύτερος ἡ κτίσις».

¹⁷ Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ 234*, 1 PG 32, 869 AB : «Ἡμεῖς δε ἐκ τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τον Θεόν ἡμῶν, τῆ δε οὐσία αὐτῆ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γάρ ἐνέργειαι αὐτοῦ προς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δε οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος» Μ. Βασιλείου, *Ἀνατρεπτικός 1*, 14, PG 29, 544BC : «Ἐκ δὲ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἀναγομένους ἡμᾶς, καὶ διὰ τῶν ποιημάτων τὸν ποιητὴν ἐννοοῦντας, τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ καὶ τῆς σοφίας λαμβάνειν τὴν σύνεσιν. Τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ, ὃ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἐφάνέρωσεν». Για το θέμα βλ. περισσότερες πληροφορίες Γεωργίου Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ Θεοῦ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας)*. Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 199, σελ. 98 και εξῆς.

διδασκαλία της Εκκλησίας, η οποία έχει κέντρο τη θεραπεία και τη σωτηρία των ανθρώπων. Δεν προεκτείνουν το κοσμοείδωλο των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, όπως κάνει ο Πλωτίνος, ούτε ασχολούνται διεξοδικά με την ανάλυση κλασικών κειμένων, αλλά εκφράζουν το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής με τη φιλοσοφική ορολογία. Η διάκριση *ουσίας* και *ἐνέργειας* στο Θεό υπάρχει στην Αγία Γραφή, όχι φυσικά με το φιλοσοφικό όρο *ἐνέργεια* αλλά με τη συμβολική και παραβολική γλώσσα, γιατί Παλαιά και Καινή Διαθήκη τονίζουν συνεχώς πως κανείς δεν μπορεί να δει το Θεό και να ζήσει, όμως ταυτόχρονα διευκρινίζεται πως ο Θεός είναι πανταχού παρών και κρατάει τον κόσμο στα χέρια Του.¹⁸

Ένα άλλο παράδειγμα για να καταλάβουμε την παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας μέχρι τον 9^ο αιώνα είναι η μετάπλαση από τους Βυζαντινούς των όρων *Γενητό* και *ἀγένητο*. Αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται από τον Πλάτωνα για να χαρακτηρίσουν τον αισθητό και τον νοητό κόσμο. Στα πλατωνικά έργα *Φαίδων* και *Τίμαιος*, *γενητό* είναι ο αισθητός κόσμος, ενώ *ἀγένητο* ο νοητός. Και το *γενητό* και το *ἀγένητο* υπάρχουν από πάντα, αλλά το *γενητό* συνεχώς μεταβάλλεται και αλλάζει μορφή, ενώ το *ἀγένητο*, όπως είναι η ψυχή και το θείο, παραμένει αμετάβλητο και δίνει τη μορφή και το σχήμα στο *γενητό*.¹⁹ Ο Πλάτων αναλύει τους δύο όρους, καθώς περιγράφει τον κόσμο των *Ιδεών* και λέγει πως οι ψυχές έπεσαν μέσα στα σώματα, τα οποία είναι τάφος της ψυχής, και πρέπει κάποια στιγμή να βγουν από αυτά και να επιστρέψουν στη φωτεινή πατρίδα.

¹⁸ Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική θεολογία Γ', (ανακεφαλαίωση και αγαθοτοπία, έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας)*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 84, και κυρίως η παραπομπή 24, (όπου υπάρχουν και πολλές αναφορές σε χωρία της Αγίας Γραφής που δείχνουν πως ο Θεός είναι απρόσιτος, όμως ο άνθρωπος μετέχει στη δόξα Του για να ζήσει) και σελ. 104.

¹⁹ Πλάτωνος, *Φαίδων*, 80b : «... τῶ μεν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῶ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ἑαυτῶ ὁμοιότατον εἶναι ψυχῆν, τῶ δε ἀνθρωπίνῳ καὶ θνητῶ καὶ πολυειδεῖ καὶ ἀνοήτῳ καὶ διαλυτῶ κατὰ ταυτὰ ἔχοντι ὁμοιότατον αὐτῶ εἶναι σῶμα». Πλάτωνος, *Τίμαιος* 52ab : «Τούτων δε οὕτως ἔχόντων ὁμολογητέον ἔν μεν εἶναι τό κατὰ ταυτὰ εἶδος ἔχον, ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, οὔτε εἰς ἑαυτὸ εἰσδεχόμενον ἄλλο ἄλλοθεν οὔτε αὐτὸ εἰς ἄλλο ποιῖον, ἀόρατον δε καὶ ἄλλως ἀναίσθητον, τοῦτο ὅ δὴ νόησις εἰληχεν ἐπισκοπεῖν· τό δ' ὁμώνυμον ὅμοιον τε ἐκείνου δεύτερον, αἰσθητόν, γεννητόν, πεφορημένον ἀεὶ, γιγνόμενον τε ἔν τινι τόπῳ καὶ πάλιν ἐκείθεν ἀπολλόμενον, δόξη μετ' αἰσθήσεως περιληπτόν».

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούν τους δύο όρους, αλλά και πάλι με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. *Γενητό* για τους Βυζαντινούς είναι όλη η δημιουργία, την οποία ονομάζουν και *κτιστό*.²⁰ Συνεχώς τρέπεται γιατί έχει αρχή,²¹ και υπάρχει επειδή τη συντηρεί ο Θεός.²² *Αγένητο*, το οποίο ονομάζεται και *ἄκτιστο*, είναι στα βυζαντινά κείμενα μόνο ο Τριαδικός Θεός, και είναι άτρεπτο, αναλλοίωτο και αυθύπαρκτο.²³ Βέβαια μεταξύ των *γενητῶν* – *κτισμάτων* υπάρχουν διαφορές. Διαφορετικό κτίσμα είναι ο άγγελος, διαφορετικό ο άνθρωπος, διαφορετικό το ζώο, ο ουρανός και η γη, η φωτιά, ο αέρας και το νερό, όμως όλα είναι *γενητά*, δηλαδή

²⁰ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, [B. Kotter, Walter – De Gruyter 1973, t. II (Patristische Texte und Studien 12) 8¹²³⁻¹³²: « Χρὴ γὰρ εἰδέναι, ὅτι τὸ ἀγένητον διὰ τοῦ ἑνός Νυ γραφόμενον τὸ ἄκτιστον ἦτοι τὸ μὴ γενόμενον σημαίνει, τὸ δε ἀγέννητον διὰ τῶν δύο Νυ γραφόμενον δηλοῖ τὸ μὴ γεννηθέν».

²¹ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς* ο.π. 41²⁻³: «Ὦν γὰρ ἡ ἀρχὴ τῆς γενέσεως ἀπὸ τροπῆς ἦρξατο, ἀνάγκη ταῦτα τρεπτὰ εἶναι» Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου μοναχοῦ πρεσβυτέρου τοῦ Δαμασκηνοῦ κατὰ Μανιχαίων*, [B. Kotter, Walter – De Gruyter 1981, t. IV (Patristische Texte und Studien 22)] 24²⁴⁻²⁶: «Τροπὴ γὰρ ἐστὶ τὸ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἐλθεῖν. Ὦν δε τὸ εἶναι ἀπὸ τροπῆς ἦρξατο, τρεπτὰ πάντως καὶ ἀλλοιωτά» Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων*, ο.π. 68⁴⁴⁻⁴⁶: « Τὸ ἄναρχον ἄτρεπτον, τροπὴ γὰρ ἐστὶ τὸ μὴ πρότερον ὄντα ὕστερον γενέσθαι. Ὦν δε τὸ εἶναι ἀπὸ τροπῆς, τρεπτὰ εἰσι φύσει ὧν δε εἶναι οὐκ ἀπὸ τροπῆς ἦρξατο, ἀλλ' ἄναρχον, ἄτρεπτα φύσει».

²² Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1, 20 PG 26, 53A: «Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα οἷα ἐστὶ τὰ γενητὰ οὐδὲν ὅμοιον κατ' οὐσίαν ἔχει πρὸς τὸν πεποιηκῶτα· ἀλλ' ἔξωθεν αὐτοῦ ἐστὶ χάριτι καὶ βουλήσῃ αὐτοῦ τῷ Λόγῳ γινόμενα, ὥστε πάλιν δύνασθαι παύεσθαι ποτε, εἰ θελήσειεν ὁ ποιήσας· ταύτης γὰρ ἐστὶ φύσεως τὰ γενητὰ» Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* 1 PG 73, 88B: «Ἐπειδὴ δε τὸ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παρενεχθέν ἀνάγκη καὶ φθείρεσθαι, καὶ τὴν ἀρχὴν ὅλως ἔχον εἰς τέλος ἐπίγεται (μόνη γὰρ τῇ θεῖα κατὰ πάντα ὑπερκειμένη φύσει τὸ μήτε ἀπὸ ἀρχῆς ἦρχαίτινος, καὶ ἀτελευτήτως εἶναι πρέπει). σοφίζεται τρόπον τινά τὴν ἐν τοῖς πεποιημένοις ἀσθένειαν ὁ δημιουργὸς, καὶ μηχανᾶται πῶς ἐκ τέχνης αὐτοῖς τὸ αἶδιον».

²³ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, PG 44, 184C: «Συνομολογεῖται γὰρ παντὴ τε καὶ πάντως τὴν μὲν ἄκτιστον φύσιν καὶ ἄτρεπτον εἶναι καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχειν, τὴν δε κτιστὴν ἀδύνατον ἄνευ ἀλλοιώσεως συστήναι. Αὐτὴ γὰρ ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι πάροδος κίνησις τι ἐστὶ καὶ ἀλλοίωσις τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι κατὰ τὸ θεῖον βούλημα μερισταμένου»

κτίσματα.²⁴ Δεν υπάρχουν και οι δυο κατηγορίες από πάντα και το γενητό – κτιστό αλλάζει απλώς μορφή, όπως έλεγε ο Πλάτωνας, αλλά το γενητό δημιουργείται εξολοκλήρου από τον άκτιστο Τριαδικό Θεό, ο οποίος είναι ο μόνος που υπάρχει από πάντα. Καταλαβαίνουμε πως για τους Πατέρες της Εκκλησίας α) η ψυχή είναι και αυτή δημιούργημα του άγένητου, δηλαδή άκτιστου, Τριαδικού Θεού και δεν είναι συγγενής με το θείο, όπως την ήθελε ο Πλάτωνας και β) και τα νοητά (νους, ψυχή) είναι γενητά (κτιστά) εκτός βέβαια από τον νοητό Τριαδικό Θεό.²⁵ Ο Πλάτωνας αναφέρει τους όρους γενητό και άγένητο για να περιγράψει τον κόσμο των *Ιδεών*, βασικό σημείο της διδασκαλίας του, ενώ οι Πατέρες της Εκκλησίας για να περιγράψουν τη βιβλική αλήθεια πως μόνο δύο πράγματα υπάρχουν, ο Θεός και η δημιουργία, η οποία συνεχώς ζωοποιείται από τον άκτιστο Θεό, στην προσπάθεια τους να απαντήσουν σε μεγάλους αιρετικούς της εποχής τους. Δεν έχουμε τη

²⁴ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Διαλεκτικά*, [B. Kotter, Walter – De Gruyter 1969, t. I (Patristische Texte und Studien 7)] α' *Περὶ οὐσίας φύσεως καὶ μορφῆς*¹²⁻¹⁶ : «Πολλά δε εἰσι τὰ κτίσματα καὶ πολλὴν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα τὴ διαφορὰν· ἄλλο γὰρ κτίσμα ὁ ἄγγελος καὶ ἄλλο ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἕτερον βοῦς καὶ ἄλλο κύων, καὶ ἕτερον οὐρανὸς καὶ ἄλλο γῆ, καὶ ἕτερον πῦρ καὶ ἄλλο ἀήρ καὶ ἕτερον ὕδωρ· καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν πολλὰ εἶδη εἰσὶν ἐν τοῖς κτίσμασιν».

²⁵ Σχετικά με το θέμα βλ. Βασιλείου Ν. Τατάκη, *Η βυζαντινή φιλοσοφία (σε μετάφραση από τη γαλλική έκδοση Εύας Καλπουρτζή με εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Μπενάκη)* από την Εταιρεία Σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας Αθήνα 1977, σελ. 119· Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ'*, εκδ. Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 103 και εξής· *Θεολογία, κτισσιολογία, εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιο. Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 176, 202, 205, 217 220· *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του δ', ε', στ' αιώνα*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 271· Γεωργίου Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. (Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας)*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 59, 69, 82, 94, 115, 164· *Η θεοπτία του Ησαΐα κατά την ορθόδοξη παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας τόμος Α'*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 45· G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, στο *Studia Patristica* 2 (1962), σελ. 56 ε.· *The Idea of Creation in Christian Philosophy*, στο *Eastern Churches Quarterly* 8 (1949), σελ. 58 ε.· Ιωάννου Πλεξίδα, *Πρόσωπο και φύση. Προβληματισμοί γύρω από την έννοια του προσώπου στη σκέψη του Ιωάννη Δαμασκηνού*. Εκδόσεις Νησιδες, 2001, σελ. 54 ε.

συνέχιση της φιλοσοφίας του Πλάτωνα στο Βυζάντιο, αλλά τη χρησιμοποίηση της πλατωνικής γλώσσας, εύχρηστης κατά πάντα, για να ντύσουμε τη θεολογική αλήθεια.

Το ίδιο συνέβηκε και με τις πλατωνικές *Ιδέες* και τα αριστοτελικά *Είδη*. Για τον Πλάτωνα τα πράγματα του αισθητού κόσμου εξαρτώνται από τις αντίστοιχες *Ιδέες* του νοητού κόσμου.²⁶ Με το δικό του τρόπο υιοθετεί τις *Ιδέες* ο Αριστοτέλης, αλλά τις ονομάζει *Είδη*. Καθώς δέχεται τον κόσμο ως μια ιεραρχία με βάση και κορυφή, και θεωρεί πως στην κορυφή βρίσκεται η *πρώτη ακίνητη ουσία*, η οποία είναι και η αιτία κάθε γενέσεως, και στη βάση βρίσκονται οι πρώτες ουσίες, ως ατομικές υποστάσεις, που είναι και αυτές ακίνητες, θεωρεί πως ανάμεσα στη βάση και στην κορυφή υπάρχουν οι δεύτερες ουσίες, οι οποίες κινούνται ασταμάτητα και κάνουν τα είδη και τα γένη των όντων. Αυτές ακριβώς οι δεύτερες ουσίες που βρίσκονται σε μία ασταμάτητη κίνηση είναι οι πλατωνικές *Ιδέες* που εδώ, όμως, ονομάζονται *Είδη*.²⁷ Οι Βυζαντινοί και σε αυτό το σημείο αφομοιώνουν μεταπλαστικά τους παραπάνω όρους, για να μιλήσουν για τους *λόγους των όντων*. Όλα τα δημιουργήματα για τους Πατέρες της Εκκλησίας υπάρχουν από πάντα, αλλά μόνο ως *σκέψη* στο νου του Θεού, δηλαδή ως *λόγοι των όντων*. Σε αποτελεσμένη κατάσταση υπάρχουν μόνο από κάποιο σημείο και μετά. Γι' αυτό η θεολογία, κατά το Διονύσιο Αρεοπαγίτη, καλεί τους *λόγους των όντων* θελήματα, προορισμούς και παραδείγματα του νου του Θεού, σύμφωνα με τα οποία παρήχθη ο κόσμος, στην αποτελεσμένη του μορφή.²⁸ Οι *λόγοι των όντων* δεν

²⁶ Πλάτωνος, *Πολιτεία* Z, 517bc : «Τα δ' οὖν ἐμοὶ φαινόμενα οὕτω φαίνεται, ἐν τῷ γνωστῷ τελευταία ἢ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόλις ὀραῖσθαι, ὀφθεῖσα δὲ συλλογιστέα εἶναι ὡς ἄρα πᾶσι πάντων αὕτη ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτία, ἐν τε ὀρατῷ φῶς καὶ τὸν τούτου κύριον τεκοῦσα, ἐν τε νοητῷ αὕτη κυρία ἀλήθειαν καὶ νοῦν παρασχομένη, καὶ ὅτι δεῖ ταύτην ἰδεῖν τὸν μέλλοντα ἐμφρόνως πράξειν ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ.».

²⁷ Αριστοτέλους, *Μετὰ τὰ φυσικά* Z, 1033b : «Φανερόν δὴ ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι τὸ μὲν ὡς εἶδος ἢ οὐσία λεγόμενον οὐ γίγνεται, ἢ δὲ σύνολος κατὰ ταύτην λεγομένη γίγνεται καὶ ὅτι ἐν παντὶ τῷ γινομένῳ ὅλη ἔνεστι. . .».

²⁸ Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 5, 8 PG 3, 824C : « Πολλῶ γε μᾶλλον ἐπὶ τῆς καὶ αὐτοῦ καὶ πάντων αἰτίας, προϋφεστᾶναι τὰ πάντα τῶν ὄντων παραδείγματα, κατὰ μία ὑπερούσιον ἔνωσιν συγχωρητέον· ἐπεὶ καὶ οὐσίας παράγει κατὰ τὴν ἀπὸ οὐσίας ἔκβασιν. Παραδείγματα δε φαμεν εἶναι τοὺς ἐν τῷ Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιούς καὶ ἐνιαίως προϋφεστῶτας λόγους, οὓς ἢ θεολογία προορισμούς καλεῖ, καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα, τῶν ὄντων ἀφοριστικὰ καὶ ποιητικὰ καθ' οὓς ὁ ὑπερούσιος τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισεν καὶ παρήγαγεν».

είναι ιδέες, είδη και αρχέτυπα στο μυαλό του Θεού, αλλά τα αιώνιο θέλημα Του, το οποίο καθώς είναι άκτιστο, άτρεπτο, απόλυτο και εκτός χρόνου, δεν μπορεί να αλλάζει γνώμη από κάποια στιγμή και μετά (εδώ φαίνεται ότι ο Θεός είναι εκτός χρόνου, το *μετά* είναι χρονικό και ο χρόνος υπάρχει από την ώρα της δημιουργίας και μετά), αλλά πάντοτε είναι ίδιο. Πάντοτε ήθελε ο Θεός να φτιάξει τον κόσμο, και τον έφτιαξε. Στον Πλάτωνα ταυτίζεται η ουσία κάθε πράγματος με τη θεία ιδέα του, ενώ στα βυζαντινά κείμενα των Πατέρων τα κτίσματα είναι ετερούσια με το Θεό και *οι λόγοι των όντων* είναι η ιδέα του Θεού για τον κόσμο.²⁹

Ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, τον 14^ο αιώνα, (αν και τα κείμενα του εντάσσονται στη Βυζαντινή Φιλοσοφία – είναι μετά τον 9^ο αιώνα –, τον αναφέρουμε όμως καταχρηστικά γιατί τα θεολογικά του κείμενα είναι πολύ χαρακτηριστικά) έγραφε πως αν δεν διευκρινίσουμε θεολογικά το περιεχόμενο που έχουν *οι λόγοι των όντων* και τους θεωρήσουμε ως ιδέες και αρχέτυπα, όπως ήθελαν ο Πυθαγόρας, ο Πλάτων και ο Σωκράτης τότε τα κτιστά όντα είναι αυθύπαρκτες αιώνιες αρχές που συνυπάρχουν παράλληλα με το Θεό και εισάγουμε την πολυθεΐα.³⁰ Για τη θεολογία

²⁹ Πολύ σωστά ο π. Γεώργιος Φλορόφσκυ ονομάζει τους *λόγους των όντων* οι «σκέψεις» του Θεού για τη δημιουργία. Βλ. Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Οι βυζαντινοί πατέρες του έκτου, εβδόμου και ογδόου αιώνα*. Μετάφραση Παναγιώτου Κ. Πάλλη. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 421. Δεν χρησιμοποιεί εύκολα τον όρο *Ιδέες* του Θεού για τη δημιουργία του κόσμου, ακριβώς για να μην γίνει η ταύτιση με τις πλατωνικές ιδέες. Όσες φορές χρησιμοποιεί τον όρο *Ιδέα* του Θεού για τον κόσμο, προβαίνει σε αυτό εφόσον πρώτα αντιπαραβάλλει τις πλατωνικές *Ιδέες* και τονίζει πως εκεί υπάρχει η ταύτιση της ουσίας κάθε πράγματος με τη θεία ιδέα του, ενώ οι βυζαντινοί *λόγοι των όντων* είναι η *ιδέα που έχει ο Θεός για τα πράγματα*, χωρίς να υπάρχει ταύτιση της κτιστής ουσίας με τη θεία. Γεωργίου Φλορόφσκυ, *Δημιουργία και Απολύτρωση*. Μετάφραση Παναγιώτου Κ. Πάλλη, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 70.

³⁰ Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ ήσυχάζοντων*, [Γρηγορίου Παλαμά συγγράμματα, τόμος Α', (B. Bobrinsky, Π. Παπαευαγγέλου, J. Meyendorff, Π. Χρήστου) Θεσσαλονίκη 1988], τόμος Α', σελ. 677 : «Αλλά γὰρ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα Πυθαγόρας μὲν καὶ Πλάτων καὶ Σωκράτης ταπεινῶς καὶ ἀναξίως τοῦ Θεοῦ αὐθυπάρκτους ἐδόξασαν ἀρχᾶς συναιτίους τῷ Θεῷ. Τούτους οὖν αἰτιατέον ὡς πολυθεούς, οἵτινες μεταξὺ τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης καὶ τῶν γενητῶν θείας οὐσίας ἐτέρας ἀρχικὰς τῶν ὄντων αὐτοσχεδιάσαντες παρ' ἑαυτῶν ὑπέστησαν... Ἡμεῖς δε καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν οὐδὲν τούτων αὐθυπάρκτον δοξάζομεν, οὐδ' ἀναίτιον οὐδέ συναίτιον τῷ Θεῷ, διό καὶ προορισμούς καὶ προγνώσεις ταυτὰ φάμεν καὶ θελήματα Θεοῦ, ὄντα μὲν προ τῶν κτισμάτων ἐν αὐτῷ - πως γὰρ οὐ; - προηγμένων δι' ὕστερον τῶν κτισμάτων κατ' αὐτά». Επίσης Γρηγορίου Παλαμά *Αντιρρητικός 1*, [συγγράμματα, τόμος Γ'. *Αντιρρητικός πρὸς Ἀκίνδυνον* (Λ. Κοντογιάννης, Β' / Φανουργάκης

όμως δεν υπάρχει τέτοιο πρόβλημα, γιατί όλη η δημιουργία υπάρχει προ καταβολής κόσμου, αλλά μόνο στην άκτιστη και άτρεπτη βούληση του Θεού.

Η μετάπλαση των όρων *Ιδέες* και *είδη* των φιλοσόφων σε λόγους των όντων έγινε στην προσπάθεια των Πατέρων να διατυπώσουν τη δογματική διδασκαλία και όχι να εκθέσουν τη φιλοσοφική τους διδασκαλία, όπως συνέβαινε στην αρχαιότητα. Ο Γρηγόριος ο Παλαμάς δεν αντιτίθεται στους αρχαίους φιλοσόφους, αλλά στους συγχρόνους τους αιρετικούς, όπως ο Βαρλαάμ, οι οποίοι θεωρούν τους *λόγους των όντων* ιδέες του Θεού, ως αιώνια αρχέτυπα, ομοούσια με το Θεό εισάγοντας στην Εκκλησία την πολυθεΐα.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να σημειώσουμε πως όταν αναφέρουμε ότι μετά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες η φιλοσοφική γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων γίνεται το ένδυμα της θεολογίας, δεν εννοούμε απλώς μία ταύτιση ή συγκόλληση των φιλοσοφικών όρων με το θεολογικό περιεχόμενο. Κάτι τέτοιο δεν θα είχε κανένα νόημα και πολύ εύκολα θα ξεχνιούνταν. Στους Βυζαντινούς συγγραφείς η φιλοσοφική γλώσσα έγινε το οργανικό και αζεδιάλυτο στοιχείο της θεολογίας. Ο όρος *ένέργεια* π.χ. δέθηκε τόσο οργανικά με το θεολογικό περιεχόμενο, ώστε ο ερευνητής των βυζαντινών κειμένων δεν μπορεί να ξεχωρίσει σε ποιο σημείο σταματά ο Αριστοτέλης και σε ποιο ξεκινά η θεολογική αλήθεια.³¹ Έγινε πλέον θεολογικός, γιατί οι Βυζαντινοί δεν τον επέλεξαν μηχανικά ή τυπικά από έναν αρχαίο φιλόσοφο και τον πρόσθεσαν στη διδασκαλία τους, αλλά τον ενέταξαν οργανικά στη θεολογία τους, καθώς τον εξέλαβαν ως *δραστική κίνηση της φύσεως* και έκφραση της ελεύθερης βουλήσεως του Θεού.

Επιπλέον στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε πως η αρχαία ελληνική φιλοσοφία με τα θέματα και τη σοφία της απαντά σε τρία ερωτήματα : α) την οντολογία (τι είναι το ον και το μη ον), β) τη γνωσιολογία (με ποιο τρόπο μπορούμε

προλογίζει Π. Χρήστου) Θεσσαλονίκη 1970, τόμος Γ', σελ. 61 : « Αρ' οὐ τὰς πλατωνικὰς ἰδέας ἐπεισάγουσι τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ καὶ πολλοὺς θεοὺς ἀναπειθοῦσι πρεσβεύειν, ὧν τῇ μεθέξει συνέστηκε τὸ πᾶν;».

³¹ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας, (με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού μεσαίωνα)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 190· Νίκου Ματσούκα, *Για τον Ιουλιανό το Παραβάτη, εφτά ποιήματα του Καβάφη*, (άρθρο για το περιοδικό *Θρακικά Χρονικά* 45, 1991) δημοσιευμένο και στο *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερώς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 302 – 304.

να γνωρίσουμε το ον) και γ) την ανθρωπολογία ή ηθική (ποιος ο σκοπός της υπάρξεως του ανθρώπου, ποια είναι η συμπεριφορά του κ.τ.λ.). Η Βυζαντινή θεολογία, εκφρασμένη με τη φιλοσοφική γλώσσα, καθώς εκθέτει την αλήθεια της εκ των πραγμάτων απαντά σε ένα ή σε δύο ή και στα τρία από τα παραπάνω ερωτήματα της φιλοσοφίας – αυτό γίνεται εκ των υστέρων, δευτερευόντως, αλλά πάντως ευδιάκριτα. Συνεπώς η δογματική θεολογία των Βυζαντινών, εκφρασμένη με τη φιλοσοφική γλώσσα, γεννάει εκ των υστέρων μία καινούρια φιλοσοφία, γιατί στηρίζεται στην αλήθεια της Αγίας Γραφής και όχι στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία.³² Έτσι, μετά την μετάπλαση των όρων *γενητό* και *ἀγένητο* σε *κτιστό* και *ἄκτιστο* ο κόσμος δεν υπάρχει από πάντα και το αισθητό – *γενητό* στοιχείο μορφοποιείται από το νοητό – *ἀγένητο*, αλλά όλη η δημιουργία, νοητή και αισθητή, δημιουργήθηκε εξ αρχής από τον άκτιστο Τριαδικό Θεό. Έχει αρχή, και πρέπει συνεχώς να μετέχει στις θείες ενέργειες για να παίρνει το είναι και τη ζωή.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας αλλάζουν τα γράμμα της Αγίας Γραφής, αλλά όχι το πνεύμα και την ουσία της. Καθιστούν τη φιλοσοφική γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων το νέο ένδυμα που ντύνει τη δογματική θεολογική αλήθεια και εκφράζει καινούρια πράγματα για το Θεό, τον άνθρωπο, τον κόσμο και τη ζωή. Με άλλα λόγια παράγουν πολιτισμό.

³² Γεωργίου Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία και θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β' τόμος*. Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 21. Την ίδια άποψη με τον Γ. Μαρτζέλο εκφράζει και ο Λίνος Μπενάκης καθώς αναλύει σκέψεις του ομότιμου Καθηγητού του Αμβούργου Klaus Oehler, από το 1969 στον τόμο «Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter» για την ελληνική φιλοσοφία. Βλ. Λίνου Μπενάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία στη σύγχρονη έρευνα*, σελ. 6 : «...ο συγγραφέας (ο Klaus Oehler) διαπιστώνει ότι η φιλοσοφική σκέψη στο Βυζάντιο, παρά το ότι κινείται σε ένα χώρο στενά συνδεδεμένο με την Θεολογία, φθάνει σε πρωτότυπες λύσεις καθαρά φιλοσοφικών. Και το σημαντικό είναι ότι στους Βυζαντινούς εμφανίζεται για πρώτη φορά, σε σχέση με άλλους πολιτισμούς, μια κριτική αυτοσυνειδησία απέναντι στην παράδοση της ισχυρής κλασικής φιλοσοφικής σκέψης».